

Kultúra és erőszak

Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 208 o.

A Debreceni Egyetem Kulturális Archeológia Kutatócsoportja interdiszciplináris műhelyszemináriumokhoz kapcsolódó kultúratudományi könyvsorozatot indított útjára 2015-ben. A következőkben az erőszak kérdését különféle szempontokból feldolgozó első kötetről lesz szó, de már megjelent az áldozat problematikájával foglalkozó könyv (*Az áldozat reprezentációi*. Szerk. Balogh László Levente és Valastyán Tamás. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), és készül a sorozat harmadik része is, amely a szégyen reprezentációit vizsgálja.

Az erőszak azon jelenségek közé tartozik, amelyekről a legkülönbözőbb tudományterületek képviselői fejtették ki álláspontjukat, rengeteg erőszak-elméletet találhatunk, mégsem érezzük úgy, hogy már mindent elmondtak a témáról. Egyrészt az erőszakkal kapcsolatos legalapvetőbb kérdésekben sincs egyetértés (pl. fogalmának, megjelenési formáinak leírása), másrészt a társadalmi változásokkal az erőszak újabb és újabb kifejeződési módjai jelennek meg (világháborúk, nukleáris fegyverek, modern terrorizmus, médiaerőszak stb.), ezek pedig új típusú értelmezéseket kívánnak. A biológiai-pszichológiai felfogások közül Sigmund Freud és Konrad Lorenz erőszak-koncepciói tekinthetők a téma alapelméleteinek. Érdekes nézetet

fejtett ki Erich Fromm *A rombolás anatómiája* című művében, amelyben a szerző a destruktív emberi erőszakot nem ösztönöszerű tényezőkre vezeti vissza (mint eltérő elméleti alapállásról, de Lorenz és Freud is), hanem az egzisztenciális szükségletek romboló módon való kielégítésére. A lélektani szempontú teóriák közül manapság az evolúciós-pszichológiai magyarázatok a legnépszerűbbek. Számos szociológus és filozófus (pl. Max Weber, Georg Simmel, Georges Sorel, Norbert Elias, Zygmunt Baumann) is fontos elemzésekkel gazdagította az erőszakkal kapcsolatos irodalmat. Gyakran hivatkoznak politikai filozófiai írásokban a politikai hatalom és az erőszak fogalmát megkülönböztető Hannah Arendtre, de népszerűek a strukturális erőszak elméletét megalapozó Johan Galtung művei is.

Az említetteken kívül még számos nagy nevet lehetne felsorolni, akikre a téma klasszikusaiként hivatkoznak a nemzetközi szakirodalomban, de magyar kutatók is fontos szempontokkal járultak hozzá az erőszakra való gondolkodáshoz. A humán tudományok hazai művelőinek tollából csak az utóbbi néhány évben több, a témával foglalkozó könyv született. Megemlíthetjük Kulcsár-Szabó Zoltán munkáját (*A gondolkodás háborúi*. Budapest, Ráció, 2014), vagy a Magyar Filozófiai Társaság

2015-ös konferenciájának előadásából készült kötetet (*Lábjegyzetek Platónhoz. Az agresszió*. Szerk. Laczkó Sándor. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, MFT, Sátus Kiadó, 2016). A Pabis Eszter által szerkesztett *Az erőszak reprezentációi* című tanulmánygyűjtemény is ide sorolható.

A kötet pozitívumaként kell kiemelni mindenekelőtt, hogy az erőszak-tematika „túlírt” vonatkozásairól, sokszorosan kivésített koncepciókról szóló írásokat nem találhatunk benne. A szerzők egy része új megközelítéseket mutat be nemzetközi szakirodalmi háttérre támaszkodva. Más tanulmányírók kortárs művészek alkotásaiból kiindulva értelmezik az erőszakot. A harmadik csoportot pedig azok a cikkek jelenthetik, amelyek ismert történeti, teológiai vagy jogi kérdések valamely speciális vonatkozását tárgyalják.

Pabis Eszter bevezető tanulmánya azon túl, hogy ad egy vázlatos áttekintést az erőszak irodalmáról, kitér a strukturális és a szimbolikus erőszak néhány kérdésére is (Galtung és Bourdieu alapján). Ez az elméleti megalapozás azért hasznos, mert a kulturális erőszakformák gyakran előkerülnek a kötetben, például Kiss Lajos András, Takács Miklós vagy Horváth Andrea írásaiban. Pabis kissé részletesebben foglalkozik Jan Philip Reemtsma újszerű, az erőszakot elszenvedő testet vizsgáló fenomenológiai koncepciójával. Reemtsma lokalizáló (ezen belül eltávolító és elfogó), abúzív, illetve öncélú erőszak között tesz különbséget, utóbbira az jellemző, hogy mindenféle valódi racionális indítékot nélkülöz, célja a test integritásának végleges megsértése. Ugyan a Reemtsma által leírt erőszakformák többsége kapcsolatba hozható a korábbi tipológiákkal, az öncélú erőszakot nem elemezhetjük a hagyományos ok-okozati séma szerint, ez ellenáll a racionális magyarázatoknak. Mivel Reemtsma felfogása valóban számos tovább-

gondolásra érdemes felvetést tartalmaz, érdemes lett volna egy külön tanulmányban foglalkozni a koncepció részletesebb elemzésével, és pl. azt megvilágítani, mit is ért a szerző azon, hogy minden erőszakos tett alapja a fájdalommal sújtható test, itt mintha az ember (sokféleképpen értelmezhető) sérülékenysége kizárólag a testi szenvedésre redukálnódna.

Az újabb filozófiai, illetve szociológiai szakirodalom alapján írt áttekintő tanulmányt Kiss Lajos András és Takács Erzsébet. Étienne Balibar erőszakfelfogását – világosan, a lényegi vonatkozásokat több szempontból is körüljárva – mutatja be írásában Kiss Lajos András. Balibar a természetes erőszakra adott válaszként értelmezi az ellen-erőszakot (a természetes erőszakra adott állami választ), a nem-erőszakot (a pacifizmust) és az erőszakot megszüntető anti-erőszakot. A francia filozófus továbbá feltárja a „hiperkapitalizmusra” jellemző strukturális erőszak két fő megvalósulási formáját: az „ultra-objektív” és az „ultra-szubjektív” kegyetlenséget. Az előbbi során az embereket tömegméretekben dologként, használhatatlan „szemétként” kezelik, az utóbbi esetben pedig egyéneket és csoportokat gonoszként, fenyegető, ezért elpusztítandó démonikus erőként jelenítenek meg. Balibar rámutat (az ultra-objektív kegyetlenséghez kapcsolódóan), hogy azok a felesleges emberek, akiket már kihasználni sem akarnak, nem hordozzák az emberiség és önmaguk emancipálásának, illetve az erőszak megszüntetésének lehetőségét. Ebben a helyzetben többek között a *civilíté* „politikájának” megvalósítását ajánlja Balibar, amelynek gyökerét a hegeli erkölcsiség-fogalomban találja meg. Ennek középpontjában a tisztelet, az emberek differenciált elismerésére való törekvés áll: talán ilyen módon az erőszak még az éppen elviselhető mértékre redukálható. Kiss Lajos András színvonalas áttekintésének olvasója felfigyelhet

egy apróbb elírásra is: az *anti-violence* fogalmát a 95. oldalon ellen-erőszaknak fordítja a szerző anti-erőszak helyett (korábban helyesen, ellen-erőszakként utalt magyarul a *contre-violence* fogalmára). Még egy megjegyzés a felvetettekkel kapcsolatban: érdemes lenne Balibar *civilité*-felfogásának és Axel Honneth szintén hegeli alapú elismerés-elméletének összefüggéseit feltárni.

Takács Erzsébet Didier Fassin művei alapján mutat rá a „humanitárius érv” politikai hatásaira, tehát – Hannah Arendt kifejezésével élve – a könyörület politikájának működéseire. A biolegitimitás fogalmával Fassin arra a jelenségre utal, amikor az egyének a testüket használják jogforrásként. Az államtól segítséget kérők gyakran nem jogokra hivatkoznak, hanem szenvedő testük „felmutatásával” próbálják elérni céljukat. Fassin ezt Franciaországban végzett kutatásokkal bizonyítja, de a jelenség máshol is kimutatható. Az átmeneti segílyt kérők, illetve a tartózkodási engedélyért folyamodó bevándorlók kérelmükben betegségüket, testi-lelki szenvedéseiket hangsúlyozzák, sőt, sok esetben saját maguknak okoznak szenvedést (öncsonkítás is előfordul), hogy a humanitárius érvre hivatkozhasanak. Végül mindez a „szenvedés banalizációjához” vezetett, mivel az ügyeket elbíráló hivatalnokok egy idő után immúnissá váltak a szenvedéstörténetekre. Takács Erzsébet felhívja a figyelmet arra, hogy veszélyes lehet, ha az igazságosság politikája helyett az együttérzés politikája érvényesül, mert bizonyos emberek másokkal szembeni előnybe részesítéséhez vezet megkérdőjelezhető szempontok alapján, továbbá egy ilyen politika ellehetetleníti az érdemi vitát és nem szolgálja az igazságtalanságok mélyebb okainak feltárását. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az együttérzés a politikai döntések során sem mellőzhető (ha nem is lehet kizárólagos szempont),

hiszen egy ilyen politika elvezethet ahhoz, amit Balibar „ultra-szubjektív” kegyetlenségnek nevez: ezt az elmúlt időszak európai menekültválságára adott egyes politikai reakciók nyilvánvalóvá tették.

Négy olyan szöveget találhatunk a kötetben, amelyeknek szerzői kortárs irodalmi, illetve színházművészeti alkotásokat elemeznek az erőszak szempontjából. Takács Miklós Kováts Judit *Megtaladva* című regénye, illetve annak témája, a II. világháborúban nemi erőszakot elszenvedett nő traumája kapcsán a történetek feldolgozatlansága miatti melankolikus emlékeztéről, az áldozat és a tettes felcserélhetőségéről (ami egyaránt feltárható az erőszakot elkövető orosz katonák, illetve az erőszakra reagáló közösség vonatkozásában) gondolkodik lényeglátó tanulmányában. Szintén szép dolgot olvashatunk Horváth Andreától, aki Elfriede Jelinek egyik műve (*Kéj*) alapján a férfi és nő közötti úr–szolga viszony, az erotikus párkapcsolaton belüli „racionális erőszak” kérdéseit vizsgálja. Mindkét említett szövegben előkerül a strukturális erőszak kérdése is. Az előbbiben a tabuizáló, az áldozatot hallgatásra kényszerítő kulturális közeg erőszakos volta hangsúlyozódik. A „férfiak által bekebelezett” szexuális nyelvet legyőzni képtelen, ezért „politikai” művet író Jelinek regényében pedig – Horváth Andrea elemzése ezt nyilvánvalóvá teszi – a nőt használati tárgyként kezelő patriarchális rend brutalitása meghatározza azoknak a férfiaknak a viselkedését, akik természetesnek tekintik a nemi erőszakot egy párkapcsolatban.

Borbély Szilárd szövegeiből kiindulva Valastyán Tamás a halálhoz való viszonyulás két eltérő módját ütközteti egyéni hangvétellű, izgalmas tanulmányában, amelynek központi gondolata a „redő”, a torlódást és üresedést egyaránt kifejező ritmikusan hullámmzó mozgás köré szerveződik. Borbély Szilárd a szüleit ért

brutális támadást, illetve annak következményeit elbeszélő *Egy büntény mellékszálai* című írásában egy olyan világot jelenít meg, amelynek alapvető jellemzője a gyilkosság. A halál – amelyet korszakunk nyugati kultúrája tabuizál – egyedül a gyilkossághoz kapcsolódóan van jelen a hétköznapiakban. A „gyilkosság ígérete” azonban nem jelenti a halál „komolyan vételét”, sőt – ezt kijelenthetjük Borbély Szilárd és Valastyán Tamás meglátásai alapján – a gyilkosság és általában az erőszak komolyan vételét sem, mert a krimiktől, bűnügyi tudósításoktól elfásult ember képtelen átérezni ezek brutalitását (hacsak nem válik érintetté, Kricsfalusi Beatrix lentebb ismertető írásában is előkerül ez a probléma). A barokk korszak – amellyel Borbély Szilárd kutatóként is foglalkozott – még tudott mit kezdeni a halállal. Valastyán a barokk korra jellemző redőződést és halálhoz való viszonyt El Greco *Orgaz gróf temetése* című képe alapján elemzi, ezt hasonlítja össze a Borbély-szövegekben tetten érhető „mentális” és „materiális” redőkkel, illetve Spinoza filozófiájának alapkategóriáit is átértelmezi a brutalitás rendjének megfelelően. A gyilkosság világának szürkesége, a véres lepedő és a traumától görcsbe ránduló test hullámzása távol van a barokk halotti pompától, az üdvösség és a halál „boldogságának” redőzetétől.

Kricsfalusi Beatrix Mundruczó Kornél három színházi rendezését, az ún. erőszak-trilógiát értelmezi színvonalas tanulmányában. Mundruczó ezekben a rendezéseiben szembesíteni kívánja a nézőt azzal, hogy az erőszak, a legdurvább erőszak hétköznapijaink része, de ezt nem akarjuk tudomásul venni. Mundruczó színháza hiperrealista módon ábrázolja a hétköznapiakban jelenlévő brutalitást, szándékoltan rossz érzéseket kíván kelteni az erőszakot tétlenül szemlélő közönségben, ilyen módon arra próbálja felhívni a figyelmünket,

hogy passzivitásunkkal az erőszak elkövetőinek „társ-tetteseivé” válunk. Ugyanakkor Kricsfalusi Beatrix egy alapvető ellentmondásra utal: Mundruczó folyamatosan provokálja a nézőt (durva jelenetek, kiszólások, kérdések), a saját passzivitásuk feladására sarkallva őket, de amikor ez megtörténik (pl. egy néző beleszól a játékba), azzal a színészek nem tudnak mit kezdeni, hiszen a rendező erre nem számított. Mundruczó a befogadót a tétlen szemlélő szerepébe kényszeríti, amely ellen elvileg küzd, tehát – teszem hozzá – a rendezés a nézőket strukturális erőszaknak veti alá. Ezért egyetérthetünk a Jacques Rancière ide illő megállapítására utaló szerzővel: Mundruczó „erőszak-trilógiája” elvétét célját, mivel „a társadalomkritika előállításában közben nem viszonyul elég kritikusan a saját ábrázolási és észlelési rendjéhez” (162).

A választott témával kapcsolatos alapvető ismereteket összefoglaló, illetve a felvetett problémákat némileg új szempontból megvilágító tanulmányok közé tartozik Fazakas Sándor munkája. A szerző a református teológia perspektívájából tekinti át a keresztyénség és az erőszak kapcsolatát, illetve általában az emberi élet értékének kérdését. Egyfelől rámutat az erőszak alkalmazásához való viszonyulás teológiai ambivalenciáira, másfelől nyilvánvalóvá teszi, hogy a keresztyén felfogásban az emberi életnél nincs magasabb rendű érték. A nagy ívű dolgozat írójának széleskörű teológiai műveltségéről tanúskodik, azonban kissé zavaróan hat a számos felvetett, de részletesen ki nem fejtett probléma és az olykor filozófiailag nem kellően reflektált fogalomhasználat (a morál vagy éppen az emberi méltóság értelmezésére gondolok, az persze kérdéses lehet, hogy teológiai szöveg esetén jogos-e egyáltalán az ilyen elvárás). Balogh László Levente logikus felépítésű, jól követhető írásában – amely a történettudomány és a politikai filozófia iránt érdeklődők számá-

ra egyaránt ajánlható – az első világháború erőszaktapasztalatának újszerű elemeit veszi sorra, főként Ernst Jünger műveire támaszkodva: elemzi a háború industrializálódását (az ember a technika alárendeltjévé válik), illetve totalizálódását. Olvashatunk továbbá az áldozat fogalmának átalakulásáról is, hiszen a világháborúban történt borzalmak után problematikussá vált a hősi áldozatot hozó katona eszménye, annak ellenére, hogy a propaganda ezt sulykolta. Ez az idealizált kép erősen befolyásolta a századfordulón született, a háborút közvetlenül meg nem tapasztaló nemzedék viszonyát a militarizmushoz.

Az erőszakot jogi (büntetőjogi, illetve polgári jogi) szempontból megvilágító tanulmányok – Gyurán Ildikó büntetőjogi, Román Róbert pedig polgári jogi szempontból járja körül a kérdést – szakszerűek, emellett jól olvashatók, tartalmazzák a témával kapcsolatos legfontosabb rendelkezéseket, illetve azok érvényesítése során felmerülő esetleges kérdésekre is kitérnek. Külön kiemelendő Gyurán Ildikó írásából (amelyben egy kisebb elírást találhatunk: az új BTK-t 2012-ben fogadták

el, de 2013. július 1-jén lépett hatályba, ez tévesen szerepel a 172. oldalon) a családon belüli erőszakkal foglalkozó rész, ez alapján is egyértelmű, hogy a jelenlegi szabályozás – bár az új BTK már külön tényállásban szabályozza ezt a bűncselekményt – még mindig nem jelent kellő jogi védelmet a sértetteknek. Főként azért nem – ezekre részben az említett tanulmány is utal –, mivel a családon belüli erőszak áldozatai a legtöbb esetben nem kérik az eljárás megindítását a családtagjuk ellen, mert meg akarják kímélni őt, vagy mert szégyellik nyilvánosság elé tárni a megáláztatásaikat, és sok esetben az eljáró hatóságok közreműködése sem támogató jellegű, így a sértettek úgy érezhetik, hogy magukra maradnak, védtelenek. Jó lenne, ha végre olyan rendszer jönne létre, amelyben az áldozatok valódi segítséget kapnak.

Remélhetőleg e rövid recenzió olvasója számára egyértelművé vált, hogy érdemes a kezébe vennie a debreceni kutatócsoport munkájának eredményét, mert valóban fontos és továbbgondolásra érdemes szövegeket talál a bemutatott kötetben.

